

Att hasta mot undergången

Anspråk, flyktighet, förställning i debatten
om konsumtion i Sverige 1730–1830

Leif Runefelt

Nordic
Academic
Press

NORDIC ACADEMIC PRESS

Kopiering eller annat mångfaldigande av denna inlaga
kräver förlagets särskilda tillstånd.

Nordic Academic Press
Box 1206
221 05 Lund
www.nordicacademicpress.com

© Nordic Academic Press och Leif Runefelt 2015
Sättning: Stilbildarna i Mölle, sbmolle.com
Omslag: Jacob Wiberg
Omslagsbild: "Två kostymerade apor" (spegelvänd). Målning av
Erik Sparre. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.
Bild på försättsblad: Carl Johan Ljunggren, "Stockholmsbal", 1819.
Foto: © Nationalmuseum, Stockholm.
Bild på eftersättsblad: Carl Johan Ljunggren, "Moder och kostymer", 1823.
Foto: © Nationalmuseum, Stockholm.
Tryck: Livonia Print, Riga 2015
ISBN: 978-91-87675-36-2

Innehåll

Förord	7
1. Föreställd konsumtion 1730–1830	9
Tre utgångspunkter	11
Analytiska verktyg: retorik och diskurs	14
Metod och källmaterial	17
Anspråk i ett rörligt ståndssamhälle	21
Disposition	26

DISKURSER

2. Igenkännbarhetens diskurs	31
Den förmoderna konsumtionens paradox	32
Igenkännbarheten och konsumtionsrevolutionen	37
Den naturrättsliga retoriken	49
Apans retorik	54
3. Beständighetens diskurs	65
Obeständigheten som grundläggande existentiellt villkor	66
Brytningstidens retorik	70
Korruptionens retorik	90
Förmodernitet: dygdens oföränderlighet	97
4. Könsmaktsordningens diskurs	99
Fjollans retorik	100
Den gammaltestamentliga sparsamhetens retorik	109
Den kvinnliga behagpliktens retorik	119
Spräthökens retorik	127
Modernitet: behagplikten	137

PROCESSER

5. En öppen scen	141
”Omgenges läran”: framväxten av ett urbant sällskapsliv	142
Sällskapslivet som kulturslipning	162
Ett hövligt tvång	170
Det förfinade sällskapslivets nödvändighet	176
6. Det oföränderliga modet	179
Det mest obeständiga	180
Strävan mot ett oföränderligt mode 1720–1778	187
Inte vara först, inte vara sist: modet accepteras	202
Mode som en del av kulturslipningen	215
7. Inga bindmössor lämnas entré	217
Kaffet som träning i urbanitet	218
Bomullen och det brokigas devalvering	227
Indigon och bondens igenkännbarhet	239
Apan bakom plogen	250
Vardagspolitik och samhällshot	253
8. Vattnet som rann uppåt	255
Yppighets nytta under frihetstiden	256
Sekelskiftets lyxdebatt	259
Yppighets nytta och den passiva allmogen	270
Den privata konsumtionens förstörande kraft	276
9. Passivitet och förstörelse	279
Den flyktiga konsumenten: en moralisk ekonomi	282
Återskapande eller förstörelse	283
Den urbana permanenta offentligheten	285
Noter	291
Källor och litteratur	335

Förord

Föreliggande bok är min huvudsakliga avrapportering för ett treårigt forskningsprojekt, finansierat av Vetenskapsrådet, som löpte ut 2014. Projektet hette initialt ”Igenkännbarhetens diskurs”, men även den ytligaste okulärbesiktning av bokens innehållsförteckning avslöjar att projektet utökats något i förhållande till den ursprungliga titeln. Att boken alls har kunnat bli verklighet gör att jag idag står i tacksamhetsskuld till många personer som bidragit till arbetet med texten. Mina kollegor i det anslutande forskningsprojektet SESO i Uppsala, Mikael Alm, Alexander Engström, Karin Sennefeldt och Henrik Ågren, måste nämnas. Viktigt har likaså det lilla nätverk som jag medverkat i kring förmodern politisk kultur i Stockholm varit, särskilt Magnus Linnarsson, Mats Hallenberg och Oskar Sjöström. Vidare är jag tacksam för min vardagsmiljö som idéhistoriker vid Södertörns högskola: med kollegor som Fredrik Bertilsson, Anders Burman, Henrik Bohlin, Magnus Rodell, Peter Josephson, David Östlund, Lena Lennerhed och Jorid Palm är det lätt att tänka stort och fritt (kanske dock inte rätt alla gånger). Annika Olsson med kollegor vid Nordic Academic Press har varit ett stort stöd under slutfasen av projektet. Många andra skulle kunna nämnas, men utöver mina närmaste forskningsmiljöer får principen ”ingen nämnd ingen glömd” gälla. Dock bör Ylva Sjöstrand nämnas särskilt, som jag mest har fått sopor i utbyte från.

Vetenskapsrådet har även finansierat produktionen av boken. Delar av kapitel 7 har tillkommit inom forskningsprojektet ”SESO – Seeing and Enacting Social Order. Cultures of Difference in Early Modern Sweden”, finansierat av Riksbankens jubileumsfond och Uppsala universitet.

Föreställd konsumtion 1730–1830

Men iallafall så var jag på väg till ett möte idag, jag hade precis stannat vid ett rödlyse och satt och tänkte på alla hemlösa som satt längs Kungsgatan och tiggde pengar. Bredvid bilen på gatan sitter då en man med en kaffekopp framför sig, med knäppta händer och ber om hjälp till alla som passerar. Mannen har även en lapp framför sig som det står hemlös på! Gissa om jag tappar hakan när den ”hemlösa” mannen tar fram en mobiltelefon som ringer och svarar i den!!! Vem fan har råd med en mobiltelefon om man är hemlös och sitter i [sic] och tigger på gatan??? Om man har råd att ha en mobiltelefon så känns det inte direkt trovärdigt att sitta med knäppta händer och be om pengar på sina bara knän med en skylt där det står hemlös!¹

Flavius: Hem med er, hem, ni lata kräk! Gå hem!

Tror ni, att det är fridag? Vet ni ej
som hantverksmän, att ni ej får gå ut
På arbetsdagar utan kännemärket

Uppå ert skrå? Säg, vad har du för yrke?

1 Borgaren: Hå Herre, jag är timmerman.

Marullus: Var är ditt förskinn och din vinkelhake?

Vad gör du med din bästa klänning på?²

Denna bok handlar om föreställd konsumtion under 100 år, 1730–1830. Den analyserar kritik av konsumtion och av konsumenters beteenden. Den belyser därigenom den genomgripande samhällsförändring som Sverige genomgick i och med att landet alltmer integrerades i ett nytt

globalt handelssystem. Det huvudsakliga syftet är dock att studera relationen mellan konsumtion och samhällsordning. Citaten ovan visar att varje utsaga om konsumtion är inbäddad i föreställningar om samhället: varje diskussion om konsumtion kretsar kring frågan om hur samhället ska se ut och kring hur olika människor får bete sig i den mänskliga gemenskapen – så är det idag och så var det också på 1700-talet.

Det svenska 1700-talet förknippas ofta med uppkomsten av en mer modern syn på ekonomi och konsumtion: föreställningen om ”yppighets nytta”, alltså att konsumtionen av inhemska lyxvaror var nyttig för ett land eftersom den skapade arbete för delar av befolkningen.³ Det är samtidigt väl känt att denna till synes moderna uppfattning uppstod i ett samhälle där konsumtionen framför allt sågs som ett problem. Den som studerar 1730-talets riksdagsdebatter eller det tidiga 1800-talets press lär inom kort stöta på starka drapor mot vad som uppfattades som omåttlig konsumtion, sammanfattad med orden ”yppighet”, ”överflöd” eller ”luxe”: dundrande profeters spådomar om rikets snara undergång. Vid riksdagen 1731 lade prosten i Arboga Petrus Lampa fram ett memorial om den medborgerliga plikten att avslöja alla ”skade-matkar” som frätte på samhällskroppen. Den mask som Lampa hade letat fram var lyxen, som liksom en igel sög blodet och mörken ur samhällskroppen.⁴ Vid riksdagen 1746–47 klargjorde den ledande hattpolitikern Henning Adolf Gyllenborg sin syn på den omåttliga konsumtionen:

[Den] är både skadelig och fördärfvelig, ja så skadelig, at jag tör garantera med mit hufvud, at riket och vi löpa fara at aldeles gå under, om den intet förekommes.⁵

Han fick medhåll, inte endast av sina egna utan även av mössan och lantmarskalken von Ungern Sternberg, som sammanfattade ståndets synpunkt med att var och en skulle finna ”at riket går under, om vi ej söka tidigare hielpe-medel” mot lyxen.⁶

Riket överlevde sjukan och bestod, både 1731 och 1747. Men hur skulle det gå 1766? Enligt hovjunkare Jakob Gripenstedts allmänt uppskattade memorial till riksdagen var lyx och överflöd det ”skadeliga och rikets styrcka upfrätande villdjuret”, en ”utmärglande stats- och riksfieber”, ”denna smittosamma pestfebern” som till varje pris måste stävjas.⁷ När införandet av en nationell dräkt skulle motiveras 1778 framhölls lyxen som en landsplåga och sjukdom:

När Yppighet får inrota sig i et fattigt land, blifwer den snart des mäst tryckande plåga. [---] Sjukdomen har i sit utbredande kullkastat alla motstånd.⁸

Sjukdomsretoriken nådde in i pressen när den ökade i omfattning och betydelse under det sena 1700-talet. En artikel i *Dagligt Allehanda* 1794 skrädde inte orden vad gällde lyxens epidemiska dödlighet:

Ware den hädanefter ansedd för hwar Mans Niding, utländsk Pensionair och Riksförärdare, som med ord eller exempel söker smitta sine Medborgare med Öfverflöds-farsoten, en den aldrafaseligaste Epidemiska sjukdom, som ännu varit bekant i Swerige. Digerdöden och Engelska Swetten lämnade aldrig så förstörande fölgher; ty de hade likwäl en öfvergång.⁹

Lyxen var värre än digerdöden, eller, som det hette i *Allmänna Journalen* 1816: den vanliga pesten endast minskade invånarnas kvantitet och upphörde inom en viss tid, vilket i och för sig var olyckligt men egentligen inte samhällsfarligt. Lyxen var däremot en ”statens pest” då den minskade invånarnas kvalitet och verkade under lång tid för deras totala slaveri och statens utplåning.¹⁰ I en artikel betitlad ”Om öfverflöds-förbud” tryckt i *Sofrosyne. Ett blad för svenska fruntimmer* samma år föranledde lyxen en desperat fråga: ”Hvad återstår då att göra för den ädle, som med bedröfvelse ser sitt Folk hasta till undergång?”¹¹

Tre utgångspunkter

Den återkommande retoriken om lyxen som statens dödliga sjukdom säger oss några självklara och för denna bok centrala saker. För det första stämmer beskrivningar av verkligheten inte nödvändigtvis överens med verkligheten. Den omåttliga konsumtionen var ingen dödlig sjuka och samhället gick inte under. För det andra avser utsagor normalt inte heller att beskriva verkligheten opartiskt och sanningsenligt, utan att framställa den på ett visst värdeladdat sätt i syfte att uppmåna till specifika handlingar och beteenden. För det tredje framstår många utsagor ur det förflutna som absurda, överdrivna och ointelligenta när de tas ur den kontext där de tillkom. Vi bör dock förvänta oss av det förflutna, på samma sätt som vi tror det om oss själva, att utsagor är

förankrade i och föranledda av en upplevd verklighet – det fanns en kontext som gjorde de alarmistiska profetiorna begripliga.

Ur dessa självklarheter har jag härlett några antaganden som har varit grundläggande för mitt arbete. Mitt första antagande gäller kontexten. Genom att klargöra föreställningar om konsumtion och konsumenter och studera utsagors funktioner i det offentliga samtalet anlägger jag ett idéhistoriskt perspektiv på den omvandling av konsumtionen som ägde rum i Sverige under ett långt 1700-tal, här avgränsat till 1730–1830. Denna omvandling kallas ”konsumtionsrevolutionen”. Under 1700-talet förändrades konsumtionens omfattning och mönster i Sverige liksom i stora delar av Europa. Det var egentligen inte en revolution utan en lång process som inleddes under tidigt 1500-tal, när Europa hade öppnat världshaven och funnit vägarna till Asien och Amerika. Den innebar uppkomsten av ett nytt globalt världshandelssystem, där Europa låg i centrum mellan världens gamla mittpunkt (Indiska oceanen) och Nya världen.

I det utgjordes motorn av ett antal koloniala varor som tidigare saknats eller varit ytterst exklusiva i Europa: bomull, siden, kaffe, te, socker, porslin, färgämnen och så vidare. Det nya handelssystemet möjliggjorde en kraftig global tillväxt, där Europa var den vinnande kontinenten, trots sitt tidigare så perifera läge och sin ytterst splittrade geopolitiska situation, med några konkurrerande småstater som England, Frankrike och Spanien, samt en samling mer betydelselösa statsbildningar därutöver. En växande och heterogen grupp europeiska konsumenter drev från 1600-talet och framåt på utvecklingen genom sin allt starkare efterfrågan på nya koloniala produkter förknippade med urbanitet – ”the new luxuries”.¹²

Jag analyserar utifrån utsagor om konsumtion och konsumenter i ett antal källmaterial hur man upplevde denna förändring. Det är i den kontexten som föreställningar om konsumtion som en dödlig sjukdom ska ses. Konsumtionsrevolutionen var en social, kulturell och ekonomisk förändringsprocess av största betydelse för den industriella revolutionen och därmed för vår egen tid, men boken handlar inte alls om faktisk konsumtion utan om *konsumtion såsom man föreställde sig den*, i källor av berättande typ: dramatik, press, pamfletter, politiska debatter, dagböcker och så vidare. Jag har inte studerat importsiffror, bouppteckningar, auktionsprotokoll eller annat material som ger fragmentarisk information om individers och grupper faktiska konsumtion. Huruvida en utsaga i mina material om en viss sorts konsumtion, om

en viss sorts konsument eller om konsumtionens utveckling över tid var ”sann” eller inte har inte intresserat mig.

Den föreställda konsumtionen leder över till mitt andra antagande: att människan vare sig kan eller vill göra objektiva bedömningar av enskilda konsumtionshandlingar – det vill säga bedömningar som är helt sakliga, utan påverkan från föreställningar om människan och samhället, och ofärgade av förutfattade meningar, fördomar och ideologiska grundsatser. Utsagor om konsumtion – även de enklaste, som ”kaffekonsumtionen är i tilltagande” eller ”hemlösa har inte råd med mobiltelefoner” – är uttryck för föreställningar om verkligheten som också rymmer normativa och handlingsorienterade drag och bör inte ses som försök att ge en sann bild av verkligheten.

Antagandet är det samma som att det i varje samhällsuppfattning, varje vision om politisk ordning, finns inneboende uppfattningar om vad som är lämplig och olämplig konsumtion. Omvänt finns det en samhällsuppfattning (och därmed en människouppfattning) bakom varje utsaga om konsumtion. Vår egen tid är full av dessa samband mellan samhälle, ordning och individuell konsumtion: på tv kan jag först se på nyheterna att låg konsumtion skadar både handeln och tillväxten, och jag hinner tänka att en måttfull konsumtion förefaller vara en dödlig samhällssjukdom. Innan jag hinner logga in hos näthandlarna för att göra min medborgerliga plikt har dock *Lyxfällan* börjat, som vill att jag ska moralisera över andra samhällsmedborgares omätliga konsumtion och kontrastera min egen sunda hushållning mot deras personliga tragedier. En målsättning med mitt arbete har varit att fånga de grundläggande uppfattningar om människan och samhället som en gång styrde diskussionerna om konsumtion.

Mitt tredje antagande är att konsumtion är djupt meningsbärande, inte endast för konsumenten (vilket är självklart idag) utan också för den som betraktar och värderar konsumenten (vilket vi ofta glömmer bort). Konsumtion är något mer än instrumentalism, det vill säga tillfredsställandet av behov och önskemål. Även det mest vardagliga, maten, drycken, bostaden, är meningsbärande; alla våra konsumtionshandlingar sammantagna är en del av vår identitet, och våra föremål och hur vi brukar dem har stor betydelse för oss. Vad och hur vi konsumerar är centralt för hur vi uppfattar oss själva, men lika viktigt är hur andra konsumerar. Vi vill gärna glömma att vår identitet i hög grad vilar på att vi dömer och bedömer andra, och vår egen konsumtion kan inte vara meningsbärande om den inte kontrasteras mot andras.

Konsumtionen är ett ständigt pågående samhälleligt förhandlingsspel om mening, identitet och ställning, om friheter och ofriheter och om möjligheter och begränsningar.

Det brukar vara så som i *Sofrosyne* 1816, att en självutnämnd ädel person frågar sig hur den lastbara kan stoppas. Jag tror att Petrus Lam-pa inte såg sig själv som en som gödde maskarna och att insändaren i *Allmänna Journalen* ansåg sig vara ett patriotiskt värn mot de lyxbesmit-tade. Precis som idag var det förr ytterst få som ventilerade några mer substantiella kritiska synpunkter på sin egen konsumtion.¹³ Människor förefaller vara mer intresserade av att kritisera andras konsumtion. Varje utsaga om konsumtion handlar egentligen om konsumenten – inte om en handling utan om den människa som utför handlingen. Det är ingen slump att moralismen har följt konsumtionen som en skugga genom historien och gör det än idag.

Analytiska verktyg: retorik och diskurs

Jag studerar alltså dels de dominerande föreställningar om konsumenter som kom till uttryck under 1700-talet, dels hur dessa föreställningar utmanades av den pågående konsumtionsrevolutionen. Jag har vänt mig till olika sorter av berättande källor för att i dem analysera utsa-gor om konsumtion utifrån ett idéhistoriskt perspektiv. Den analy-sen har krävt en urvals- och kategoriseringsprocess. Redan i källorna har dock ett urval skett genom deras fokus på upplevt problematisk konsumtion. Livet består i hög grad av en räckta konsumtionshand-lingar och en strävan efter de medel som krävs för att utföra dem, och lejonparten av dessa handlingar ses som oproblematiska: att folk äter, dricker och klär sig behöver inte vara så mycket att orda över. Det var den konsumtion som upplevdes som problematisk som diskuterades eller kommenterades i källorna, och jag har identifierat, kategoriserat och analyserat frekventa, återkommande och livskraftiga teman som jag har uppfattat som dominanta. För att genomföra arbetet har jag behövt några analytiska verktyg, som jag kallar för retorik och diskurs. De teman jag har urskilt utgör retoriken. För att förklara det begreppet vill jag först förklara mitt diskursbegrepp.

En diskurs är för mig något ganska okomplicerat: en beskrivning av en del eller aspekt av verkligheten som 1) framförs på bekostnad av andra beskrivningar, 2) är handlingsorienterad och 3) gör anspråk på att vara sann. Jag är av den uppfattningen att det inom de flesta av

livets områden inte finns några objektiva beskrivningar av verkligheten. Vi filtrerar allt vi förnimmar genom de uppfattningar vi för stunden har om hur verkligheten ser ut och hänger samman. Varje synintryck, varje ljud, varje smak, varje lukt, varje känsla tolkas inom en viss mental referensram. Att denna referensram är motsägelsefull och föränderlig är en annan sak. Därmed menar jag att en diskurs alltid samtidigt är en beskrivning av en del av verkligheten, en tolkning av samma del samt något som skapar mening och sammanhang inom den delen. I någon mån skapar diskursen den verklighet den beskriver. Det tolkande och meningsskapande inslaget gör att det finns utrymme för konkurrerande bilder. En diskurs verkar alltid på bekostnad av andra tänkbara beskrivningar.

Med att diskursen är handlingsorienterad menar jag att den anger både hur verkligheten är och hur den borde vara: den är aldrig bara deskriptiv, den är normativ. Den uppmanar till reproduktionen av, eller skapandet av, en viss ordning – återigen på bekostnad av andra tänkbara ordningar. Det normativa behöver inte vara explicit eller artikulat; redan det rent deskriptiva är normativt, eftersom vissa saker har valts bort som oviktiga. Vi kan inte beskriva världen utan att samtidigt värdera den.

Med att en diskurs gör anspråk på att vara sann menar jag att den inte kan vara utbytbar, utan gör anspråk på att vara den enda rätta, på att andra tänkbara diskurser inte finns eller är felaktiga och orimliga. Det är ganska självklart: en berättelse om människan eller samhället som säger att det å ena sidan kan vara så, men att det också lika gärna och å andra sidan kan vara så, fyller inte den grundläggande funktionen att skapa mening. När en diskurs har etablerats som en sanning och är meningsskapande för många är det mycket svårt för andra verklighetsuppfattningar att göra sig gällande. Diskurserna gör anspråk på att vara informella regler för vad som får sägas, skrivas och göras vid en viss tidpunkt. De verkar på flera plan: i text, i tal, i sociala praktiker. För de historiker som studerar äldre tid kan tal och sociala praktiker egentligen endast fångas genom olika sorters text: texter som beskriver eller kommenterar talhandlingar och sociala praktiker, med allt vad det innebär av tolkning och handlingsorientering. Jag arbetar enbart med text i det följande.

En diskurs är inte *att* man talar om något specifikt ämne. Det finns inte någon ”konsumtionens diskurs” eller ”lyx- och modediskurs” som här ska analyseras för perioden 1730–1830: diskurserna ligger i *hur*

man talar om något, när till exempel lyx och mode diskuteras verkar diskurser i diskussionerna. Diskurserna är alltså vissa dominerande föreställningar om hur tillvaron är och bör vara som på olika sätt kommer till uttryck när någon talar om konsumtion; diskussionerna om konsumtionen kan sammantagna ses som ett fält på vilket olika diskurser verkar.¹⁴ Jag har identifierat tre diskurser på konsumtionens diskursiva fält: igenkännbarhetens, beständighetens och könsmaktsordningens. Dessa diskurser var verksamma när konsumtion diskuterades, men de kunde också uppträda på andra fält: i religiösa sammanhang, i lagstiftning om ordning och uppförande, inom militären, inom medicinen, inom kokkonsten, i barnböcker och så vidare.

Jag ser diskursen som en nivå under ideologi, som är en sammanhållen föreställning om den upplevda verkligheten, en världsuppfattning. Av begripliga skäl diskuterar vi aldrig verkligheten i sin helhet, men vi har alla en individuell världsuppfattning, mer eller mindre artikulerad, mer eller mindre sammanhängande. Retoriken ser jag i sin tur som en nivå under diskurs. För historikern är diskurserna bristfälligt bevarade. Vi har spår av dem i form av olika utsagor på olika fält. Dessa spår kallar jag ”retorik”. Retoriken är diskursens språkliga praktik, de medel den använder i sin strävan att övertyga om sin sanningshalt och utestänga andra beskrivningar.¹⁵ Retoriken måste ha någon klangbotten eller grogrund, den måste ha ett igenkänningsvärde och den tenderar som en följd därav att bli konservativ till sin karaktär. I denna studie liksom ofta annars i äldrehistoriska sammanhang framstår retoriken också som reaktionär.

För att en diskurs ska vara framgångsrik måste den vara en trovärdig berättelse om verkligheten. Diskursens anspråk på sanning är anspråk på makt över människors tankar och handlingar: man agerar utifrån vad man tror är sant. Det måste dock finnas en grogrund i samhället för de idéer som diskursen formulerar: de anspråk på makt som görs måste fylla en meningsskapande funktion i människors vardag. Det går inte att påtvinga människor mening, utan det måste finnas en förståelse; diskurserna måste ha en klangbotten för att kunna göra sig hörda. I flera materialtyper är det tydligt att kritiken mot konsumtionen ofta riktade sig mot dem som läste texterna. Det var socialt sett ungefär samma människor som skrev texterna och som läste dem, och de diskuterade problem som var bekanta och relevanta för dem.¹⁶ Även om läsarna inte såg bjälken i sitt eget öga förstod de i alla fall hur grandedet i broderns såg ut. Retoriken handlade inte om något främmande,

annorlunda eller avlägset hot utan framställde ofta en skruvad vardag där välbekanta ordningar och fenomen hotades.

Det är en självklar kunskap inom den klassiska retoriken – konsten att övertyga – att argumenten måste kunna slå rot hos åhöraren. Det behövs en igenkänning, och den skapas enklast genom återanvändandet av etablerade motiv och teman. Det gör att retoriken tenderar att vara konservativ till sin natur. Det har stor betydelse i min bok eftersom det annars kan framstå som märkligt att en och samma retorik hade så stark livskraft, och att perioden idéhistoriskt kunde uppvisa stor kontinuitet, när hela samhället samtidigt befann sig i en omfattande förändringsprocess som i sig utgjorde grunden för att retoriken överhuvudtaget kom till.

Historiskt sett har många diskurser lämnat efter sig framför allt reaktionär retorik.¹⁷ Först när diskursen mobiliserar gentemot upplevda angrepp lämnar den efter sig en större mängd retoriska spår. Hade inte Petrus Lampa uppfattat lyxen som en skademask i samhällskroppen hade han kunnat lägga ner sin penna, och hade redaktören för *Sofrosyne* inte upplevt överflödet som ett hot mot svenskens överlevnad hade han utan bekymmer kunnat ägna sig åt sina rapporter om det parisiska hattmodet. De skadliga konsumentbeteenden som angreps i mina material har vi vanligen inget skriftligt material bevarat från. Handlingen har gått förlorad, men reaktioner på handlingen finns kvar i form av text.

Metod och källmaterial

Metodologiskt har det diskursiva perspektivet vissa konsekvenser. Jag har velat identifiera vanliga och livskraftiga teman som jag har uppfattat som dominanta, och det har tvingat mig att arbeta brett istället för djupt. Det går inte att identifiera dominerande diskurser genom begränsade urval av material och undersökta år. Ansatsen rymmer uppfattningen att de diskurser är dominanta som uppvisar livskraft över tid och vars retoriker uppträder i många olika sammanhang och genrer och i olika skepnader.

Min grundläggande metod är ordbrukshistorisk.¹⁸ Det innebär att jag har gått igenom stora mängder av tryckt material av olika typer och genrer för att först identifiera bärande och återkommande ord och sedan analysera hur de användes och vilka semantiska sammanhang de förekom i, alltså vilka andra ord de stod tillsammans med och vilken

funktion de fyllde i det sammanhanget. Metoden påminner om den semantiska begreppshistoria som framför allt förknippas med Reinhardt Koselleck, men jag anser mig inte bedriva någon egentlig begreppshistoria. Jag har inte på något konsekvent vis försökt att genealogiskt spåra enskilda begrepp och studera deras förändring över tid. Jag har istället tagit fasta på vissa ord som förekom i den samtida diskussionen och som jag har identifierat som särskilt meningsbärande eller analytiskt fruktbara för att förstå synen på konsumenterna, ord som ”apa”, ”fjolla”, ”enfald”, ”oberoende”, ”visit”, ”mode”, ”brokig” och så vidare.

Metoden har fördelar och nackdelar. För att identifiera orden måste jag skaffa en överblick som gör att jag på rimliga grunder kan anta att ett ord var mer meningsbärande eller mer analytiskt fruktbart än andra. En nackdel är sålunda just inriktningen på bredd och kvantitet på bekostnad av djup, som inte tar hänsyn till enskilda texters avsändare och tänkta mottagare. Varje enskild text har skrivits av en unik individ i ett specifikt sammanhang i tid och rum, med ett unikt budskap. Det diskursiva perspektivet tonar dock ner betydelsen av såväl sändare som mottagare: det viktiga är att vissa motiv förekom, inte av vem de fördes fram.

I denna studie, som i hög grad handlar om återkommande retoriska motiv, har det inte varit möjligt att noggrant utreda avsändare och mottagare för varje unik text. Det är också mycket svårt för undersökningsperioden, eftersom det inte fanns några tydliga normer för plagiat och kopiering, och eftersom merparten av tidningsartiklarna, pamfletterna och pjäserna gavs ut anonymt.¹⁹ Många texter är ”öfversättningar”, men sådana var betydligt friare produkter än idag: en översättning kunde mycket väl innehålla information om samtida svenska förhållanden, trots att den fransman som angavs som författare aldrig hade varit i Sverige och dessutom hade varit död i 50 år. Det är självklart att tre självständiga och originella författare som Hedvig Charlotta Nordenflycht, Anna Maria Lenngren och Johan Olof Wallin hade olika utgångspunkter, olika personligheter och olika syften med sina författarskap och att en djupare förståelse av varje enskild författares helhetssyn på konsumenten kräver en studie av just den författarens sammanhang och världsbild. För mig är det dock tillräckligt att alla tre på något sätt skrev om konsumenten som en apa.

En annan brist med metoden är att den just genom att vara bred alltid kan kritiseras för att inte vara tillräckligt bred. Det producerades hiskligt mycket text under perioden i fråga: jag har lagt fokus på pam-

fletter, press, sedeläror och uppförandelitteratur, etnografisk litteratur, dramatik, riksdagens protokoll och statliga förordningar, men har ändå bara snuddat vid flera av dessa genrer. För varje text som står med i litteraturlistan finns flera andra som jag har studerat men som jag inte har utnyttjat i min argumentation. Notförteckningen kan kanske uppfattas som överlastad ändå. Varje 1700-talskännare som läser boken lär sakna någon text som just hen uppfattar som helt väsentlig.

Samtidigt har studien en fördel i bredden och mängden. Tidigare forskning, om än ofta av mycket god kvalitet, har ibland präglats av en tendens till ”följa John”. Lite tillspetsat bygger vår kunskap om synen på konsumtion och konsumenter på ett litet urval av texter som cirkulerar inom forskningen: Carl Carlesons *Sedolärande Mercurius* (1730–31), Olof Dalins *Then Swänska Argus* (1733–34), Carl Gyllenborgs *Swenska sprätthöken* (1741), Anders Johan von Höpkens *Tal om yppighets nytta* (1741), Bellmans *Tankar om flickors ostadighet* (1758) och efterföljande debatt, Samuel Cronanders *Wägwisare till Norje* (1763) med förklaring, 1766 års överflödsförordning, ett antal artiklar i *Stockholms Posten* mellan 1780 och 1800, vanligen författade av tidens litterära storheter som Lenngren och Kellgren – och för det tidiga 1800-talet knappt några texter alls. Denna bok vilar på ett betydligt bredare underlag.

För att hantera problemet med tillräcklighet har jag kombinerat ett intuitivt sökande efter material med ett systematiskt. Med intuitivt menar jag att jag tack vare en växande förståelse av konsumtionens diskursiva fält kunnat plocka ut specifika texter ur den enorma floran utifrån en känsla för att de borde säga något relevant. Att skriva vetenskap på magkänsla är dock inte helt lämpligt, och jag har därför också gjort systematiska studier. Jag har då gått vidare med att inventera den eller de genrer som den intuitivt utvalda texten kan sägas tillhöra, och slumpmässigt valt ut ett antal för granskning.

För att ge ett exempel kunde jag intuitivt föreställa mig att den tryckta dramatiken var en arena för konsumtionskritik. Särskilt från och med 1770-talet var mängden tryckt dramatik dock omfångsrik. Med kriteriet att pjäsen skulle vara samtidsatirisk kunde jag begränsa mitt studium huvudsakligen till komedierna och i denna mer hanterliga mängd göra ett urval. *Swenska sprätthöken* är då ett givet val som ständigt återkommer i forskningen, men det krävs inte mycket intuition för att tänka sig att även Wadenstiernas *Den A la Modiske Cavallieren* (1747) kan vara intressant. Men hur är det då med Stagnells *Den Lyckelige Banqueroutieren* (1753) eller Bellmans divertissement

Cafféhuset (1794)? I vad mån berör en populär pjäs döpt efter en sorts byxor, Carl Israel Hallmans *Bousaronerne, Eller Det skal någon Ordsak Ha* (1778) vardaglig konsumtion? Det visade sig att där finns en lång scen, inte om byxor men om kosmetika. Magkänslan räcker dock inte till för att finna att huvudpersonen i Lannerstjernas *Äfventyraren, eller Resan til Månans ö* (1790) var ännu en svensk sprätthök. Den fann jag genom mitt systematiska urval. Sammantaget har jag gått igenom knappt 100 dramer.

Jag har arbetat likadant med andra material. Vad gäller pressen har jag sålunda gått igenom hela produktionen eller valda årgångar av olika sorters tidningar: Stockholmstidningar som *Stockholms Posten* och *Extra Posten*, lokaltidningar som *Åbo Tidningar*, *Fahlu Weckoblad* och *Götheborgs Wecko-Lista*; mer tillfälliga tidskrifter av mer känt snitt som Dalins *Argus*, Anders Berch den yngres *Posten*, Johan Fredrik Krygers *Den förnuftige fritänkaren* och Adlersparres *Läsning i blandade ämnen* samt en lång rad mindre kända, som *Skuggan af den döda Argus* (1735), *Swenska Masquen* (1774) eller *Den svenska Lycurgus* (1785–86). Jag har studerat tydligt politiska tidskrifter, som Kexels *Hatten* (1768–69), och tidskrifter som riktat in sig på utrikesrapportering, som *Telegraphen* (1797–98). Jag har studerat tidskrifter som riktat sig till kvinnor som *Fruentimmers-Tidningar* (1772–73) och *Sofrosyne. Ett blad för svenska fruntimmer*, och sådana som innehåller modereportage som *Journal för Konster, Moder och Seder* (1815).

För det tidiga 1800-talets del har jag också studerat de olika kombattanternas tidningar i det tidningsgräl som pågick: Törneblads *Nya Posten* (1810–12), Wallmarks *Journal för Litteraturen och Theatern/ Allmänna Journalen* och dess antagonist Grevesmöhlens olika tidskrifter som *Trompeten eller Krigsförklaring emot allt ondt* (1812) med flera. Jag har också studerat stora delar av den lantbruksvetenskapliga pressen från slutet av 1700-talet och framåt. Jag har sökt lika brett och intuitivt vad gäller skönlitteratur och pamfletter, och jag har kunnat falla tillbaka på mer systematiska undersökningar gjorda inom tidigare projekt – det gäller särskilt Ortsbeskrivningar och annan etnografisk litteratur men också ekonomisk pamflettlitteratur och i viss mån sedeläror.